

УДК 025.5:024.2

Тетяна Добко,
зав. відділу НБУВ,
канд. іст. наук

Платні довідково-бібліографічні послуги бібліотек: історія і сучасність

У статті висвітлюються правові засади і порядок надання платних бібліографічних, науково-інформаційних послуг у бібліотеках України. Досліджено історію і сучасну практику надання платних науково-інформаційних послуг у Національній бібліотеці України імені В. І. Вернадського.

К л ю ч о в і с л о в а: бібліотечно-інформаційне обслуговування, платні послуги, бібліографічні довідки, історія, Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського.

The article highlights the legal principles and practice of paid bibliographic, scientific information services in libraries of Ukraine. The history and current state of paid services of activity of the V. Vernadsky National Library of Ukraine were researched.

K e y w o r d s: libraries, paid services, bibliographic references, history, Ukraine, V. Vernadsky National Library of Ukraine.

Тривалий час питання надання платних послуг бібліотеками було дискусійним як в Україні, так і в зарубіжних країнах. Хоча слід зауважити, що окремі форми оплати за використання книжкових видань застосовувалися ще в середні віки. Платне обслуговування читачів мало місце у бібліотеках України на початку ХХ ст. Воно було зумовлено недостатньою кількістю публічних і

спеціальних бібліотек, так і зростанням потреб та вимог населення краю до бібліотечного обслуговування. Тому й почали активно створювати відкриті для широкого кола користувачів приватні громадські бібліотеки, а їхнє утримування забезпечувалося фінансовими внесками відвідувачів.

За радянських часів платне обслуговування мало місце під час впровадження Нової економічної

політики у 20–30-х роках ХХ ст. У цей час окремі фахівці навіть стверджували, що бібліотеки мають перейти на самофінансування.

Консультаційно-бібліографічний відділ Всенародної бібліотеки України (ВБУ, НБУВ – нині Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського) практикував довідково-бібліографічні послуги за певну винагороду з боку тих, для кого ці роботи виконували [16].

Питання введення госпрозрахунку у бібліотеках, зокрема у ВБУ, порушувалося В. Ф. Іваницьким, який з 1929 р. виконував обов'язки директора [28, арк. 10–39]. Він наголошував на вдумливому впровадженні госпрозрахунку в бібліотеках. На його думку, такі роботи, як бібліографічна консультація, складання бібліографічних списків, каталогів, влаштування виставок тощо, які здійснюють бібліотеки на замовлення відповідних організацій або осіб, «припускають застосування госпрозрахунку в його чистій формі» [28, арк. 39]. В. Ф. Іваницький вважав, що таку роботу треба розвивати, поглиблювати і розглядати як систематичну складову діяльності бібліотеки. На його переконання, платні послуги наблизять бібліотеку до споживачів, зміцнять зв'язки з ними; зроблять виробничу діяльність і виробничі плани бібліотеки життєвішими; зміцнять фінансову базу бібліотеки. Разом з тим, В. Іваницький застерігав, що ці роботи, по-перше, не можна вести самопливом, пасивно чекаючи на замовників; по-друге, не ставати на шлях «чого изволите», а активізувати замовлення певних робіт на певну тематику [28, арк. 39].

В. Ф. Іваницький вважав за необхідне точно визначити ті форми обслуговування, котрі бібліотека здійснює на окремі замовлення й за окрему плату, «не припускаючи тут «лівих» заскоків у напрямі неправильного поширення в бібліотеці принципу платності» або самоокупності. Особливу увагу слід звертати на калькуляцію цих робіт, на встановлення їх категорій, типової тематики, норм виробництва тощо. Важливо також правильно складати плани, точно їх виконувати та належно контролювати роботу [28, арк. 39].

Зверталася увага на необхідність постійної популяризації консультативно-бібліографічної роботи, адже саме від неї залежить її ефективність, пропонувалося вживати заходів для того, щоб зацікавлені установи завчасно давали свої замовлення на створення бібліографічних картотек [31, арк. 6].

У 1930-х рр. у Бібліотеці ВУАН працювало бюро госпрозрахункового обслуговування. Питання про його створення слухали на засіданні Президії ВБУ

14 березня 1933 р. Бюро організувалося з метою «координувати та унормувати всю роботу диференційованого обслуговування читачів ВБУ, що її виконує бібліотека на різні замовлення, а також надати цій роботі ширших форм та належної активності і стимулювати її» [34, арк. 18]. Очолював Бюро обслуговування учений секретар ВБУ, який керував його роботою та відповідав за неї. Бюро обслуговувало як установи і заклади, так і окремих осіб, приймало замовлення на виготовлення копій, витягів, рефератів з книжок і статей, перекладів, фотознімків, бібліографічних робіт тощо. До складу Бюро обслуговування входили: машинописне бюро, кабінет перекладів, витягів, рефератів і фотолaboratorія. Бюро виконувало замовлення силами співробітників ВБУ у позаслужбові години, а також спеціально запрошених осіб. Залучати до цієї роботи персонал у робочий час дозволялося лише за згодою дирекції. Передбачалося, що співробітники ВБУ, які виконують замовні роботи в службові години, можуть позбавлятися на цей час штатної платні. Їм виплачуватиметься гонорар за встановленим тарифом [34, арк. 19]. З усіма співробітниками, що виконували замовлення, Бюро обслуговування підписувало індивідуальні угоди, чітко вказуючи в них характер замовлення, термін виконання та тариф на ті або інші види робіт [34, арк. 19].

У квітні 1933 р. на засіданні Президії ВБУ слухали звіт консультаційно-бібліографічного відділу та визначали його майбутнє. Було, зокрема, відзначено, що бібліографічний відділ виконав низку робіт на замовлення різних наукових установ. Водночас вказувалося на певні «хиби» в організації його роботи, зокрема: недостатнє фінансове забезпечення робіт, помилки у кошторисах на бібліографічні замовлення. Тому, визнаючи необхідність продовжувати та нарощувати бібліографічні роботи за окрему платню на спеціальні замовлення різних установ та осіб, керівництво ВБУ пропонувало запровадити чітку плановість, точний облік цих робіт, готувати детальні кошториси, правильну звітність, визначати розміри фінансування з боку ВБУ, єдиноначальність, належне використання створеної продукції. Було, зокрема, ухвалено, що безплатна бібліографічна консультація (довідка), як правило, надається читачам обсягом до 15 назв.

Платні бібліографічні послуги надавалися ВБУ на замовлення приватних осіб та організацій [29, арк. 32; 33, арк. 3; 36, арк. 2, 39]. Виконувалися найрізноманітніші бібліографічні замовлення [31, арк. 2, 35; арк. 15–16; 36, арк. 18–22]. Склалися бібліографічні списки, довідники і картотеки з пи-

тань, що мали важливе народногосподарське значення: «Генеральний план і комбінування», «Організація і раціоналізація виробництва», «Автоматизація контролю і обліку виробництва», «Диспетчеризація виробництва», «Спалювання фрезерного торфу» (160 назв), «Трансформація пари» (20 назв), «Застосування залізобетонних резервуарів для цукромістких соків і ізоляція стін» (120 назв) та ін. [36, арк. 17, 20, 21]. Наприклад, спеціально для Інституту водного господарства України було сформовано ґрунтовну бібліографію з питань осушування боліт та зрошування земель, а також боротьби з посухами, повеннями річок тощо [33 арк.1, 33].

Бланк замовлення на платні послуги був доволі деталізований і включав такі поля: установа (прізвище і посада особи), котра виконує замовлення; адреса, № телефону. 1. Точна назва теми чи питання бібліографічної довідки; характер довідки (складання довідки на підставі монографій і журналів радянських і закордонних, починаючи з ... року: а) тільки з поданням назви спеціальної літератури (автор, рік, місце видання, назва монографії, статті, рецензії), або ж з доданням робіт загального характеру, в яких міститься виклад даного питання чи теми – без анотації; б) те ж саме, але з анотацією; в) характер анотації (короткий виклад змісту роботи, її висновки, характер одержаних результатів – лабораторного порядку, попередній, перевірений у процесі виробництва і т.п.); г) перелік найважливіших за вказівкою замовника журналів, які слід переглянути в першу чергу. 2. Поточну інформацію щодо літератури з даного питання, яка виходить з ... року – монографічної, журнальної, радянської і закордонної, у формі переліку робіт: а) без анотацій; б) те саме, але з анотаціями. 3. Переклад статті (точна її назва, автор, місце, рік видання) повністю чи певні сторінки, чи резюме статті. 4. Передрук на машинці статті (точна її назва, автор, місце, рік видання (повністю чи певні сторінки)). 5. Фотографічні знімки з тексту, креслень, малюнків, схем. 6. Довідка з питання, разом зі складанням рефератів, виписок з відповідних літературних джерел. Довідки, складені на основі каталогів закордонних фірм: а) про специфікацію (перелічити вироби, на які потрібна специфікація); б) ціну; в) умови придбання. 8. Адреса закордонних наукових установ, торговельних фірм і промислових закладів (вказати точну назву наукових установ, торговельних фірм або тільки їх спеціальність [галузь]...). 9. Інші доручення. 10. Кількість замовлених примірників (довідки, фотокопії, перекладів тощо), формат. Остаточний термін для виконання до-

ручення. 11. Після одержання калькуляції, підписання договору рахунок виписати на ім'я ... Дата, підпис замовника. Рахунок № ... у відділі Держбанку, адреса відділу Держбанку. Замовлення в Бюро прийняв.

Фіксувалися також дати одержання замовлення, передачі його в роботу, закінчення роботи, затвердження роботи зав. відділу, час відправлення замовнику [36, арк. 18–19]. Отже, надання платних довідково-бібліографічних послуг розгорталося на відповідних науково-методичних засадах, нарощуванню цієї діяльності надавалося великого значення. Споживачам пропонувався широкий спектр бібліографічної продукції (з анотаціями, рефератами, перекладами зарубіжних джерел тощо), обумовлювалися хронологія і коло джерел пошуку інформації, складність роботи.

Практики надання платних бібліографічних послуг торкався й Ю. О. Меженко. Він у 1930-х рр. працював у Російській публічній бібліотеці заступником завідувача консультативно-бібліографічного відділу. У своїй праці «Государственная Ордена Трудового Красного Знамени публичная библиотека имени М. Е. Салтыкова-Щедрина» (1940) [17] фахівець писав, що для правильнішого й плановішого використання можливостей консультативно-бібліографічного відділу встановлено: довідки, котрі виконуються більше ніж 5–6 робочих днів, приймаються до виконання з умовою їх оплати. Такий підхід дасть бібліотеці можливість залучати до бібліографічної роботи більшу кількість людей. Як приклад письмової довідки він згадує фундаментальну роботу «Бібліографія до історії XIX століття». Вона нараховувала в рукопису більше 16 000 назв і виконувалася в платному порядку [17, с. 181]. Російський досвід організації платних послуг Ю. О. Меженко висвітлював і в доповіді на виробничій нараді у БАН УРСР (нині НБУВ) 4 січня 1944 р.

З часом (до 1960 р.) бібліографічна робота за плату у бібліотеках СРСР була згорнута. Інформація сприймалася як суспільне надбання, тому повинна використовуватися усіма, як правило, безкоштовно.

Однак, у 70–80-ті роки XX ст. з розвитком інформаційної індустрії в зарубіжних бібліотеках дедалі частіше почали ставити питання: Яка роль приватного і державного секторів? Чи повинні інформаційні послуги, що надаються бібліотеками, залишатися безоплатними, у той час як приватні фірми за ці ж види послуг беруть плату? Чи можна вважати ідеальною перспективою для публічних бібліотек перехід від безплатного дос-

тупу для всіх до бібліотек для багатих? Як діють закони про авторське право в нових умовах? [22].

Платні послуги у бібліотеках СРСР відновилися після 50-річної перерви (не враховуючи послуг з копіювання та мікрофільмування, котрі почали надаватися раніше). У 1985 р. Уряд СРСР ухвалив «Комплексну програму розвитку виробництва товарів народного споживання та сфери послуг на 1986–2000 рр.», згідно з якою почали активно впроваджуватися платні послуги в усі сфери народного господарства. Наприкінці 1980-х рр. відроджуються такі форми господарювання, як підряд, оренда, кооперативи. Створюються також приватні книгозбірні, а у державних публічних, наукових бібліотеках – кабінети ділової літератури, відділи, спеціалізовані підрозділи. У зв'язку з цим почав розширюватися спектр платних послуг.

Перехід України до нових умов господарювання у 90-х роках ХХ ст. зумовив перегляд концепції бібліотечно-інформаційного обслуговування населення. Тепер вже ринкові умови, недостатня підтримка з боку держави змусили бібліотеки взятися за пошук каналів позабюджетного фінансування, зокрема, надання платних бібліотечно-інформаційних та бібліографічних послуг.

НБУВ (тоді ще ЦНБ АН УРСР) почала надавати платні бібліографічні послуги з 1991 р. Згідно з чинним законодавством, Статутом Бібліотеки, було розроблено «Положення про систему організації платних послуг» та «Перелік платних послуг» на основі чинного на той час преїскуранта Державного комітету СРСР по науці і техніці від 6.06.1989 р. №57-15-92 «Ціни на масові види послуг у галузі науково-технічної інформації» [15]. Основна мета організації платних послуг у Бібліотеці – сприяти підвищенню якості обслуговування читачів, удосконаленню організації бібліотечно-інформаційних процесів, зростанню продуктивності праці, установленню залежності оцінки праці і матеріального стимулювання співробітників від кінцевих результатів їх діяльності. Було також визначено механізм розподілу коштів, отриманих у результаті надання платних послуг, у т. ч. й тих, які спрямовуються на матеріальне заохочення підрозділів-виконавців платних послуг.

З метою удосконалення організації платних послуг та оперативного вирішення питань, пов'язаних з їх впровадженням, у квітні 1992 р. при дирекції Бібліотеки створюється Рада з організації платних послуг як дорадчий орган. До її складу ввійшли провідні спеціалісти відділів бібліотекознавства, планово-економічного та завідувачі основних

структурних підрозділів, що надають платні послуги.

Відділ довідково-бібліографічного обслуговування (ВДБО) був одним з перших підрозділів НБУВ, який почав надавати платні бібліографічні послуги, розробивши відповідно свої пропозиції до «Переліку платних послуг...», «Положення про впровадження платних послуг у відділі довідково-бібліографічного обслуговування ЦНБ АН УРСР».

Варто зазначити, що у цей час платні інформаційні послуги почали надавати й комерційні структури. Тому Бібліотеці доводилося конкурувати з державними науково-інформаційними установами, приватними організаціями щодо інформаційного забезпечення підприємництва, проводити маркетингові дослідження на ринку інформаційних послуг. Хоча й комерційні структури також зверталися за допомогою до Бібліотеки, або їх співробітники готували різноманітні аналітичні і фактографічні довідки.

Так, «Положення про надання Українською фондовою біржею інформаційних послуг» містило чіткі приписи щодо їх надання з метою найширшого інформування підприємницьких кіл і громадськості про стан національного ринку цінних паперів, регламентувало порядок обігу та розповсюдження інформації про діяльність Біржі і ринок цінних паперів загалом, які не становили комерційної чи конфіденційної таємниці [18]. У документі зазначалося, що ціна інформаційної послуги залежить від характеру інформації, викладеної в документі (первинний це документ чи вторинний), а також від обсягу документа в обліково-видавничих аркушах. Зауважимо, що ціна на вторинну інформацію була визначена майже на 20 % вищою [18].

У статті «Сам себе маркетолог» газети «Бизнес» (1996) порівнювалися інформаційні послуги, які надають Торгово-промислова палата України, маркетингові фірми і НБУВ. Ось що писалося там про послуги, які надавалися Бібліотекою: «Компанию-производителя или торгового агента можно поискать в соответствующем справочнике. ...С этой целью Вы также можете воспользоваться информационными базами «Интерконсультант» и «F&S INDEX plus TEXT. International», содержащими сведения о мировых компаниях, продуктах, расчеты и комментарии. Информационная база «WA-2 Регистр» поможет найти партнера в некоторых странах бывшего Союза. Данными базами можно воспользоваться в киевской библиотеке им. Вернадского (к. 203), где услуги пользования названными базами предоставляются за символическую плату...» [20].

Робота з надання платних бібліографічних послуг у НБУВ упродовж усіх цих років постійно вдосконалювалася, розширювалася, набувала нових форм. Зараз вона ведеться відповідно до «Положення про організацію платних послуг» та «Переліку платних послуг, які надаються Національною бібліотекою України імені В. І. Вернадського», затверджених генеральним директором НБУВ, змін до нього з урахуванням вивчення попиту на послуги, змін у законодавчих і нормативних актах та рівня інфляції. Перелік складено на основі практики і досвіду підрозділів-виконавців та узагальнення репертуару послуг, встановлених: «Переліком платних послуг, які можуть надаватися закладами культури і мистецтв, заснованими на державній та комунальній формі власності», затвердженим постановою Кабінету Міністрів України від 5 червня 1997 р. № 534 (з 19.12.2011р. відповідно до нового «Переліку платних послуг, які можуть надаватися закладами культури, заснованими на державній та комунальній формі власності»); «Переліком платних послуг, які можуть надаватися бюджетними науковими установами», затвердженим постановою Кабінету Міністрів України від 28 липня 2003 р. № 1180; «Переліком платних послуг, які можуть надаватися державними архівними установами», затвердженим постановою Кабінету Міністрів України від 7 травня 1998 р. № 639 [4–8] *.

Платні послуги надаються юридичним і фізичним особам усіма підрозділами Бібліотеки, відповідно до репертуару послуг та реальних можливостей підрозділів, у робочий час за рахунок підвищення продуктивності праці. Вони можуть надаватися споживачам як одноразово, так і протягом визначеного терміну – місяць, рік тощо. Облік та оплата платних послуг здійснюється відповідно до калькуляції, кошторисно-фінансових розрахунків трудомісткості виконаних робіт та матеріальних витрат.

Замовлення на виконання платної бібліографічної довідки узгоджуються з керівництвом Бібліотеки і приймаються зав. відділу у письмовій формі: лист від установи (організації), договір на платну послугу; для приватних осіб – бланк-замов-

лення. У ВДБО переговори з замовником, укладання з ним договору або заповнення бланку-замовлення здійснюються зав. відділу чи зав. сектору бібліографічних довідок (відповідальним за платні послуги). Замовник письмовою бібліографічною довідкою чітко формулює тему запиту, види і мови документів, хронологічні межі пошуку, вид надання інформації (друкований список, комп'ютерний файл і його формати), зазначає засоби доставки інформації (самостійно, поштою, факсом, електронною поштою), термін виконання, прізвище, номер читацького квитка, адресні відомості. Замовник сплачує аванс (40–50 % від орієнтовно визначеної загальної суми послуги) на підставі рахунку або приходного касового ордеру. Також можлива попередня оплата всієї вартості послуги.

З метою організації і поширення платних послуг фахівці НБУВ розробили пакет типових документів. Методика, досвід такої роботи висвітлювався на конференціях і семінарах бібліотечних працівників, у публікаціях [14, 15].

Виконану роботу замовник отримує після сплати повної вартості послуги і складання «Акту здачі-прийняття наданих послуг». За термінове виконання замовлення (при скороченні термінів виконання не менш, ніж удвічі) може встановлюватися надбавка у розмірі до 50 %. Оплата пошуку при відсутності релевантної інформації здійснюється на основі фактичних трудовитрат. Виконання платних послуг реєструється в облікових документах. Розрахунки здійснюються через бухгалтерію Бібліотеки.

Бібліотека періодично переглядає та затверджує ціни на бібліотечно-інформаційні послуги, коригує їх відповідно до ринкового попиту та рівня інфляції. Організовується також реклама бібліотечно-інформаційних послуг, інформування читачів про їх асортимент та умови їх надання. Працівники, задіяні у наданні платних послуг, зобов'язані забезпечувати високу якість надання послуг, дотримуватись обумовлених зі споживачем (замовником інформаційної послуги) термінів їх виконання, оформляти відповідні документи про надані Бібліотекою послуги.

Дирекція контролює розподіл коштів, отриманих у результаті надання платних послуг, направлення їх на забезпечення статутної діяльності Бібліотеки та матеріальне заохочення працівників. Адже, відповідно до «Порядку надання платних послуг закладами культури і мистецтв (затверженого наказом Міністерства культури і мистецтв України, Міністерства фінансів України, Міністерства економіки України, від 21 грудня

* До цього переліку внесено такі додаткові довідково-інформаційні послуги: формування бібліографічних списків для курсових, дипломних та наукових робіт, каталогів для особистих бібліотек і бібліотек підприємств, установ та організацій; підготовка фактографічних, аналітичних, бібліографічних та інших довідок для фізичних та юридичних осіб; користування міжбібліотечним абонементом (пересилання документів), електронна доставка документів тощо [6].

1999 р. № 732/306/152), «за рахунок коштів, одержаних від надання платних послуг, може проводитися преміювання як працівників, безпосередньо зайнятих їх виконанням, так і тих, хто сприяє їх здійсненню, згідно з положенням, затвердженим керівником і профспілковим комітетом, відповідно до чинного законодавства» [10].

Серед чинників, які спонукають споживачів користуватися платними послугами, можна назвати такі: потреба здійснити якісний і повний відбір документів, необхідних для наукової (професійної) діяльності, задоволення освітніх потреб; брак часу виконати роботу самостійно; прагнення переключити складну, рутинну роботу на плечі фахівців-бібліотекарів; довіра до професіоналів; відсутність необхідних джерел інформації у бібліотеках ВНЗ та інших наукових бібліотеках; низька інформаційна культура користувачів; недостатнє розкриття бібліотечних фондів тощо. При цьому вартість послуг не є для споживача перешкодою для їх замовлення.

Серед платних бібліографічних послуг найбільшим попитом у відвідувачів користується підготовка тематичних списків літератури. Аналіз тематики запитів користувачів початку 1990-х рр. засвідчив, що вона найчастіше стосувалася проблем реформування економіки, впровадження ринкових умов господарювання в Україні. Хоча надходили замовлення і з питань історії, соціології, релігії, освіти, лікувально-оздоровчої тематики. У цей період набули поширення різні форми навчання та перекваліфікації спеціалістів у нових соціально-економічних умовах (семінари, бізнес-школи та ін.). Відповідно зросла кількість звернень до Бібліотеки за поточною бібліографічною інформацією з тем: «Підприємництво», «Акціонерні товариства», «Банки. Банківська справа», «Приватизація», «Право промислової вартості», «Фермерські господарства», «Спільні підприємства», «Біржі. Біржова справа», «Ринок цінних паперів», «Довірчі товариства», «Страхування при переході до ринкових відносин», «Інвестиційна політика», «Холдингові компанії», «Асоціації», «Кредитно-валютна політика» тощо [15, с. 121–122].

Широку практику мали замовлення на складання списків літератури до курсових, дипломних робіт, редагування бібліографічного апарату наукової праці. Вони надходили від студентів, аспірантів і докторантів з Києва та багатьох регіонів України. Серед особливостей виконання таких бібліографічних довідок було: необхідність перегляду широкого кола вторинних документів,

значне хронологічне та тематичне охоплення матеріалу, складність та спеціалізованість пошуку, відсутність необхідних бібліографічних показників з теми, велика трудомісткість.

У цьому сегменті довідок переважали тематичні списки літератури з економіки, історії, політики, права, сільського господарства. Відповідно вони становили: у 1996 р. – 12 %, 1997 – 7 %, 1998 – 12,5 %, 1999 – 6 %, у 2000-му – 8 % від загальної кількості наданих письмових тематичних довідок [15, с. 122]. Запити на виконання фактографічних і адресних довідок мали поодинокий характер.

Якщо аналізувати запити за індивідуальними замовленнями, то у 1991 р. було підготовлено 9 тематичних списків, які включали 3614 назв, у 1992-му – 48 (8408 назв), 1993-му – 11 (1680 назв), 1994-му – 62 (400 назв), 1995-му – 15 (695 назв), 1996-му – 11 (1189 назв), 1997-му – 9 (1124 назви), 1998-му – 9 (615 назв), 1999-му – 17 (1973 назви), у 2000-му – 10 (1251 назва), у 2001 р. – 12 (2524 назви).

Довідки, виконані з використанням баз даних (БД), фіксувалися та аналізувалися окремо. Враховуючи високу вартість зарубіжних електронних інформаційних ресурсів (ЕІР) і великий попит на них, пошук інформації і оформлення його результатів оцінювати як платна послуга. Широко практикувалося виконання замовлень від організацій та приватних осіб на підготовку бібліометричних довідок за БД «Science Citation Index», «Journal Citation Reports». Усього за 1996–2000 рр. було виконано за БД 13456 довідок, зокрема: у 1996 р. – 779 довідок, з них платних – 704 (90 %); 1997-му – 1615 довідок, з них платних – 1193 (74 %); 1998-му – 4079 довідок, з них платних – 3786 (93 %); 1999-му – 5697 довідок, з них платних – 4665 (82 %); 2000 р. – 1286 довідок, з них платних – 31 (2,4 %).

Зменшення кількості платних довідок за БД пояснюється зростанням комп'ютерної грамотності користувачів, набуттям ними практичних навичок, що дає змогу самостійно вести інформаційний пошук необхідної інформації. Крім того, ресурси, доступні користувачам в Інтернет/Інтранет мережі Бібліотеки (електронний каталог, БД «Україніка наукова»), є не тільки безкоштовними, але й найбільш популярними. До того ж передплата онлайн-електронних інформаційних ресурсів провідних світових видавців (Elsevier, EBSCO та ін.) у 2006–2011 рр. для НБУВ, інших установ НАН України і відповідно безкоштовне надання доступу до них користувачам (що, на нашу думку, правильно), усунуло саму можливість надавати такі послуги за плату. Послуги, які надаються бібліографами користу-

вачам з супроводу використання цих ЕІР, мають консультативний, рекомендаційний характер, і на сьогодні вони є безкоштовними. До того ж з метою підвищення інформаційної грамотності користувачів було проведено цілу низку навчальних семінарів, у т. ч. й на базі бібліотек наукових установ НАН України.

Бібліографічні довідки першого десятиліття XXI ст., що надавалися за плату, мали більш широкий тематичний діапазон: «Національна безпека України в контексті її зовнішньої політики», «Українське писанкарство як прояв духовності українського народу», «Екологічні дискусії 20–90 років ХХ ст.», «Кримінально-правова відповідальність за незаконну вирубку лісів», «Кримінологічна характеристика та попередження згвалтування», «Наступність в освіті – як педагогічна категорія», «Підготовка молоді до сімейного життя», «Підлітковий суїцид», «Планування соціалістичної економіки», «Києво-Печерська Лавра – історичний центр культури і духовності України», «Спасо-Преображенський чоловічий монастир», «Товарно-грошові відносини при соціалізмі», «Концепція державної регіональної політики», «Київська митниця: історія і сучасність», «Порівняльний аналіз моделей та стратегія економічного зростання країн Південно-Східної Азії», «Державна регіональна політика», «Соціальне прогнозування як засіб регулювання суспільних відносин», «сmt Вапнярка, Вінницької області», «Парк «Олександрія, м. Біла Церква», «Законодавство з питань державного регулювання в сфері пенсійного забезпечення громадян, які постраждали від Чорнобильської катастрофи», «Людвіг Фейєрбах: проблема людини».

Значна кількість бібліографічних списків стосувалася питань освіти та педагогіки: «Багаторівнева вища освіта», «Дистанційне навчання кадрів у ВНЗ», «Контроль і оцінка знань студентів ВНЗ», «Модульна система навчання», «Оцінка діяльності викладачів ВНЗ», «Педагогічні основи формування культури взаємовідносин шкільного і дошкільного віку», «Право на освіту», «Практична підготовка в навчальних закладах», «Теоретико-методичне забезпечення стандартів освіти» та ін. З розгортанням науково-інформаційної діяльності Державної науково-педагогічної бібліотеки ім. В. О. Сухомлинського, з виданням галузевих бібліографічних покажчиків, участю ДНПБ і бібліотек освітянської мережі у створенні БД «Україніка наукова» і реферативного журналу «Джерело» кількість замовлень на підготовку тематичних бібліографічних списків з питань освіти і педагогіки значно зменшилася.

Отже, тематика виконаних бібліографічних довідок, підготовлених за плату, є досить близькою до тематики довідок, які надавалися користувачам в усній формі безкоштовно. Вона віддзеркалює пріоритети і напрями суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку, проблеми перехідного періоду до ринкових відносин в Україні, становлення і розвиток державних інституцій, відродження духовності тощо. Користувачі вкладали гроші в отримання інформації, розраховуючи в подальшому отримати певні дивіденди, заощадити час, відведений для наукової праці, прискорити розроблення науково-виробничого завдання.

Надання платних послуг значною мірою мотивується можливістю матеріального стимулювання співробітників, задіяних у даній роботі. Так, у 1996 р. ВДБО було надано платних послуг на суму 2486 грн, з них на преміювання співробітників відділу виділено 1083 грн; у 1997-му із зароблених 4574 грн на заохочення працівників відділу суміжних підрозділів пішло 2281 грн; у 1998-му – 10306 грн, з них на преміювання – 4369 грн; у 1999-му – 8588 грн, з них, на преміювання виконавців та заохочення працівників суміжних підрозділів – 3446 грн; у 2000-му – 3992 грн, з них на заохочення персоналу – 1544 грн; у 2001-му – 9698 грн, з них на заохочення персоналу ВДБО – 4711 грн, співробітників інших підрозділів – 582 грн; у 2004-му – 6022 грн, з них на заохочення персоналу ВДБО – 2740 грн, співробітників інших підрозділів – 361 грн. У 2002–2003, 2005–2008, 2010, 2011 рр. обсяг наданих платних послуг ВДБО становив у середньому від 3 тис. до 4,6 тис. грн. Найбільше платних послуг ВДБО надав у 2009 р. – на суму 27 496 грн. Матеріальне стимулювання співробітників, хоча було й мінімальне, але воно заохочувало колектив удосконалювати бібліографічну продукцію, розширювати репертуар послуг, шукати нові форми роботи. Відповідно відсутність матеріального заохочення за надані послуги негативно позначається на ініціативі персоналу підрозділу.

Аналіз чинного законодавства України і практичної діяльності наукових бібліотек у сфері надання платних бібліотечно-інформаційних послуг засвідчив, що з кінця 1990-х рр. і упродовж першого десятиліття XXI ст. найбільшого поширення набуло:

- поточне інформування споживачів за визначеною тематикою;
- підготовка усіх видів довідок (фактографічних, бібліографічних, аналітичних, генеалогічних тощо);

- складання тематичних бібліографічних списків для наукових робіт за запитом окремих осіб, установ та організацій;
- бібліографічне редагування списків літератури до наукових робіт (згідно з вимогами чинних державних стандартів);
- підготовка реферативних оглядів документів;
- складання анотацій до джерел інформації;
- підготовка бібліографічних покажчиків;
- складання каталогів для особистих бібліотек та бібліотек підприємств, установ і організацій;
- підготовка книжкових виставок, оглядів;
- визначення індексів ББК, УДК до документів та наукових тем;
- інтерактивний доступ баз даних (мережі Інтернет);
- інформаційний пошук в електронних інформаційних ресурсах;
- користування міжбібліотечним абонементом (електронна доставка документів) та ін.

Упровадження системи платних бібліографічних послуг розширює можливості щодо задоволення інформаційних потреб користувачів, сприяє розвитку інформаційного сервісу, послуг, що ґрунтуються на попиті та пропозиції, підвищує суспільне значення науково-інформаційної діяльності бібліотеки.

В останні роки спостерігається зниження надання платних бібліографічних послуг, особливо тих, виконання яких потребує інтелектуальних зусиль персоналу. Аналіз наданих НБУВ ресурсо- та наукомістких платних послуг (бібліографічні довідки, інформаційна, інформаційно-аналітична діяльність, підготовка книжкових виставок, атрибуція стародруків тощо) засвідчив, що у 2010 р. вони становили лише 15 % [26, с. 13–14], у 2011-му – 7,3 % [27, с. 16–20] від загальної суми платних додаткових послуг Бібліотеки. Варто зазначити, що вони надавалися несистемно. Цілком очевидним є й те, що вони недостатньо популяризувалися. Скрутна фінансова ситуація в державі, постійна змінюваність законодавчої бази, правові колізії, обмаль часу та неукомплектованість підрозділів високопрофесійними кадрами не давали змоги активізувати діяльність з надання наукомістких платних послуг. Для порівняння, в структурі платних послуг провідних бібліотек Міністерства культури України загальнодержавного значення у 2010–2011 рр. платне довідково-інформаційне обслуговування становило лише 3% від загального обсягу доходів від власної господарської діяльності (домінували послуги з оформлення реєстраційних документів (читацьких квитків), виготовлення копій з документів, розміщення реклами, обладнання).

А тут ще тотальна комп'ютеризація суспільного життя, наростання процесів глобалізації. Адже дедалі більше довідково-бібліографічної, повнотекстової інформації вільно виставляється в Інтернеті. Удосконалення користувацького інтерфейсу, розвиток порталів, що технічно забезпечують інтеграцію ресурсів і комплексний пошук необхідних даних, – своєрідні шлюзи між пошуком інформації користувачем і цифровими ресурсами бібліотеки. Тому довідкові служби орієнтуються, насамперед, на створення онлайн-ових довідкових колекцій, сприяють інформаційному самообслуговуванню користувачів, більш ефективному і менш витратному, ніж задоволення окремих вузькоспеціальних індивідуальних потреб [24].

Разом з тим, сучасні користувачі почувають себе інформаційно перевантаженими у складному плінному світі, і тому вони потребують допомоги в пошуку і управлінні якісними науково-інформаційними ресурсами. Користувачі в Україні і за рубежом не завжди мають достатньо терпіння і часу, щоб вести пошук у різних базах даних з різноманітними інтерфейсами, поєднувати традиційні технології і ресурси з електронними. У користувачів щоразу з'являтимуться нові інформаційні потреби. А при прийнятних фінансових умовах і забезпеченні належної якості послуг з'являтимуться нові клієнти, які захочуть доручити інформаційний пошук саме професіоналам.

У багатьох зарубіжних бібліотеках упроваджено онлайн-ову послугу «Запитай бібліотекаря». Проте, безкоштовний детальний бібліографічний пошук за користувача ніхто не здійснює. Як правило, зарубіжні бібліотеки безкоштовно дають відповіді на запитання стосовно роботи установи, надають методичні рекомендації з використання електронного каталогу, надають консультації щодо пошуку літератури, посилення на ресурси Інтернету й електронні колекції, у кращому випадку, подають опис декількох джерел.

Так, в Австрійській національній бібліотеці безкоштовно виконуються прості довідки, які не потребують значних витрат часу, не більше півгодини (наприклад, короткі біографічні довідки, довідки про видавництва, доповнення, уточнення бібліографічних відомостей). Платними ж є укладання списків літератури, деталізовані біографічні та бібліографічні запити. Вартість пошуку за запитом: 1 год. – 40 євро, за кожні наступні півгодини 20 євро, незалежно від того яким буде результат пошуку. Такі ж розцінки діють, коли працівники беруть на себе пошук у БД [25].

У Німецькій національній бібліотеці сервіс «Електронна доставка інформації» передбачає проведення бібліографічного пошуку. Він надає відповіді на питання за темами, пропонує як одноразові, так і поточні списки літератури відповідно до профілю дослідження користувачів. Здійснюється пошук бібліографічних даних за темами, уточнюються адреси видавництва, інститутів, надаються довідки про біографічні дані окремих осіб, про різноманітні факти [23].

Довідки, підготовлені на основі відповідних запитів, всі без винятку є платними. Запит надходить через онлайн-формуляр і підлягає обов'язковому оформленню з подальшою оплатою витрат за підготовлену довідку. Виконання одного запиту відбувається в основному протягом трьох робочих днів, плюс додатковий час на відправлення. У разі тривалих і складних пошуків, коли виконання затримується, користувача інформують упродовж цього терміну. Запит має бути обов'язково оформлений з подальшою оплатою за підготовлену довідку. Це відбувається навіть у тому випадку, якщо інформаційні послуги не дали бажаного результату. За складні довідки та інформаційні пошуки, що вимагають значних витрат часу, передбачена додаткова оплата у розмірі 10 євро, відлік починається з чверті робочої години. Замовник несе відповідальність за дотримання авторських прав. Відповідальність за правильність і повноту виконаних довідок, окрім випадків навмисних помилок або грубої халатності, не передбачається.

Порівняльний аналіз платних послуг 30-х років ХХ ст. і сучасної практики засвідчив, що необхідними для розвитку цього виду діяльності є продуманість, плановість, ініціативність з боку персоналу. З метою кращої організації платних бібліотечно-інформаційних, довідково-бібліографічних послуг у великих книгозбірнях доцільно створювати підрозділ, який би цілеспрямовано й комплексно займався їх організаційним і правовим забезпеченням, маркетингом і бізнес-плануванням, рекламуванням й інформуванням потенційних споживачів про можливості установи ефективно задовольняти інформаційні потреби. Тут необхідно постійно вивчати досить плинне інформаційне середовище, ринковий попит на інформацію, інформаційні потреби користувачів, удосконалювати систему бібліотечно-інформаційного обслуговування.

Слід звернути увагу й на матеріальну базу надання платних довідково-інформаційних послуг: наявність, стабільну передплату і актуалізацію

традиційних і електронних бібліографічно-реферативних, повнотекстових інформаційних ресурсів провідних світових виробників; оновлення необхідного парку комп'ютерної техніки для створення нових аналітичних, бібліографічних продуктів і їх оперативної доставки споживачам. Важливим чинником, що визначає успіх цієї діяльності, є увага до підготовки, перепідготовки персоналу довідково-бібліографічних, науково-інформаційних служб, підвищення професійної кваліфікації бібліографів. Адже висока якість послуг є неодмінною умовою стійкого попиту на них.

Список використаних джерел

1. Про бібліотеки і бібліотечну справу : Закон України, станом на 20 лип. 2000 р. / Верх. Рада України. – К. : Парлам. вид-во, 2000. – 24 с.
2. Про інформацію : Закон України, станом на 1 груд. 2002 р. / Верх. Рада України. – Офіц. вид. – К. : Парлам. вид-во, 2002. – 24 с.
3. Про науково-технічну інформацію : Закон України від 25 черв. 1993 р. № 3322–ХІІ // Відомості Верх. Ради України. – 1993. – № 33. – Ст. 345. – С. 843–851.
4. Про внесення змін до переліку платних послуг, які можуть надаватися бюджетними науковими установами : Постанова Кабінету Міністрів України від 14 квітня 2009 р. № 365 // Офіц. вісн. України. – 2009. – № 29. – Ст. 977. – С. 79–80.
5. Про затвердження переліку платних послуг, які можуть надаватися закладами культури і мистецтв, заснованими на державній та комунальній формі власності : Постанова Кабінету Міністрів України від 5 черв. 1997 р. № 534 // Офіц. вісн. України. – 1997. – № 23. – С. 95–99.
6. Про затвердження переліку платних послуг, які можуть надаватися закладами культури, заснованими на державній та комунальній формі власності : Постанова Кабінету Міністрів України від 12 грудня 2011 р. № 271 // Офіц. вісн. України. – 2011. – № 96. – Ст. 3505. – С. 50–51.
7. Про затвердження переліку платних послуг, які можуть надаватися бюджетними науковими установами : Постанова Кабінету Міністрів України від 28 лип. 2003 р. № 1180 // Офіц. вісн. України. – 2003. – № 31. – Ст. 1629. – С. 109–110.
8. Про затвердження переліку платних послуг, які можуть надаватися державними архівними установами : Постанова Кабінету Міністрів України від 7 трав. 1998 р. № 639 // Офіц. вісн. України. – 1998. – № 19. – Ст. 684. – С. 29–31.
9. Про затвердження Порядку надання платних послуг державними архівними установами : Наказ Головного архівного управління України, 16 верес. 1999 р. № 59 // Офіц. вісн. України. – 1999. – № 40. – Ст. 2027. – С. 132–134.
10. Про затвердження Порядку надання платних послуг закладами культури і мистецтв : Наказ Міністерства

- культури і мистецтв України, Міністерства фінансів України, Міністерства економіки України, 21 груд. 1999 р. № 732/306/152 // Офіц. вісн. України. – 2000. – № 1. – Ст. 17. – С. 124–127.
11. Про затвердження Порядку та умов надання платних послуг бюджетними науковими установами : Наказ Міністерства освіти і науки України, Міністерства фінансів України, Міністерства економіки та з питань європейської інтеграції України, 1 груд. 2003 р. № 798/657/351 // Офіц. вісн. України. – 2003. – № 51, ч. 2. – Ст. 2729. – С. 711–713.
12. Про затвердження Типових правил користування бібліотеками в Україні : Наказ Міністерства культури і мистецтв України, 5 травня 1999 р. № 27 // Офіц. вісн. України. – 1999. – № 28. – Ст. 1444. – С. 243–246.
13. *Бондаренко Е.* Услуги курортных библиотек / Елена Бондаренко // Бухгалтер и закон. – 29.06.2009 – 05.07.2009, № 05 (05).
14. *Добко Т. В.* Бібліографічна довідка в системі довідково-бібліографічного обслуговування : практич. посіб. / Т. В. Добко, М. А. Чиж, О. М. Василенко ; НАН України; Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. – К., 2004. – 90 с.
15. *Добко Т. В.* Платні послуги в системі бібліографічного обслуговування: теорія і практика / Т. В. Добко, М. А. Чиж // Наук. пр. Нац. б-ки України ім. В. І. Вернадського. – К., 2002. – Вип. 8. – С. 115–125.
16. *Дубровіна Л. А., Онищенко О. С.* Історія Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. 1918–1941 / НАН України; Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. – К., 1998. – 337 с.
17. *Меженко Ю.* Государственная Ордена Трудового Красного Знамени публичная библиотека имени М. Е. Салтыкова-Щедрина / Ю. Меженко // Сов. библиогр. – 1940. – № 1. – С. 181–183.
18. Положення про надання Українською фондовою біржею інформаційних послуг // Демократ. Україна. – 1996. – № 6, січ.
19. *Розколупа Н.* Платні послуги в бібліотеках // Бібл. планета. – 2012. – № 1. – С. 25–27.
20. *Туркова Л.* Сам себе маркетолог / Леся Туркова // Бизнес. – 1996. – 6 авг. (№ 30). – С. 31.
21. *Хубер В.* Политика Европейской комиссии в связи с информационным рынком / В. Хубер // Междунар. форум по информ. и документации. – М., 1993. – Т. 18, № 1. – С. 11–13.
22. *Хюрик И. М.* Справочно-библиографическое обслуживание в американских библиотеках / И. М. Хюрик // Актуальные аспекты деятельности зарубежных библиотек. События международной библиотечной жизни. – М., 1993. – Вып. 2. – С. 15–23. – (Библиотечное дело и библиография за рубежом : экспресс-информация).
23. Deutsche National Bibliothek. Service [Electronic resource] http://www.dnb.de/DE/Service/service_node.html;jsessionid=EAEABEFE68B3072F38CB3446F698D599.pod-worker4. – Title from screen.
24. *Han Lifeng.* Information and reference services in the digital library / Lifeng Han, Anne Goulding // Information Services & Use. – 2003. – N 23. – P. 251–262.
25. Österreichische Nationalbibliothek. Services [Electronic resource] <http://www.onb.ac.at/services.htm>. – Title from screen.
26. Звіт про бібліотечно-бібліографічну та інформаційну діяльність Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського в 2010 році / О. О. Ісаєнко, С. М. Масловська, Л. Й. Костенко ; відп. ред. О. М. Василенко ; НАН України; Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. – К., 2011. – 69 с.
27. Звіт про бібліотечно-бібліографічну та інформаційну діяльність Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського за 2011 рік / уклад. : О. М. Василенко, О. О. Ісаєнко, Ж. В. Самохіна та ін. ; відп. ред. О. М. Василенко; НАН України; Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. – К., 2011. – 69 с.
28. Архів НБУВ, оп. 1, спр. 204. Методические разработки кабинета библиотековедения о расстановке фондов, каталогов и др. за 1927 год. – 39 арк.
29. Архів НБУВ, оп. 1, спр. 293 Переписка с Укрнаукой Наркомпроса УССР, научными обществами и библиотеками по вопросам научно-библиографической работы. 1929. – 36 арк.
30. Архів НБУВ, оп. 1, спр. 421. Планы работы отделов библиотеки на 1933 г. – 171 арк.
31. Архів НБУВ, оп. 1, спр. 405а. Листування з Українською Академією наук, науково-дослідними інститутами з питань науково-бібліографічної роботи. – 56 арк.
32. Архів НБУВ, оп. 1, спр. 422. Отчет о работе библиотеки за 1933 год. – 75 арк.
33. Архів НБУВ, оп. 1, спр. 436. Переписка с Наркоматом просвещения, Редакционным комитетом по академизации произведений Шевченко, научными учреждениями и библиотеками по вопросам научно-библиографической работы 1933 г. – 63 арк.
34. Архів НБУВ, оп. 1, спр. 450. Протоколы заседаний президиума Всенародной библиотеки Украины. 1933. – 70 арк.
35. Архів НБУВ, оп. 1, спр. 499. Проспекты, очерки, докладные записки и др. по вопросам методики библиографической работы, распространения библиографических знаний и составления каталогов. Тематические списки литературы, составленные по заявкам учреждений за 1935 год. – 137 арк.
36. Архів НБУВ, оп. 1, спр. 505. Переписка с научными учреждениями, издательствами, библиотеками и др. по вопросам консультативно и научно-библиографической работы. 1935. – 48 арк.
37. Архів НБУВ, оп. 1, спр. 533. Переписка с научными учреждениями, институтами, редакциями, библиотеками и др. организациями по вопросам научно-библиографической и консультационной работы. 25 янв. 1936 г. – дек. 1936 г. – 75 арк.
38. Архів НБУВ, оп. 1, спр. 813. Постановления Президиума Академии наук, приказы и распоряжения по Академии наук УССР. 1953. – 39 арк.